

МЕТОДОЛОГІЯ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ

УДК 340:572.02:347.1

В. Завальнюк,

кандидат юридичних наук, професор, ректор
Національного університету «Одеська юридична академія»

ГАЛУЗЕВІ ДОСЛІДЖЕННЯ В АНТРОПОЛОГІЇ ПРАВА

З кінця ХХ ст. у вітчизняній юридичній науці відбувається переосмислення світоглядних орієнтирів. Відбувається інтенсивне переосмислення накопиченого матеріалу, формуються нові ідеї та погляди, відбувається поворот науки в сторону людини.

На думку О. О. Пучкова, у широкому розумінні до юридико-антропологічного аналізу належать прийоми дослідження правової реальності, правової науки та правових текстів, пов'язаних з використанням у ролі критерію інтересів, цінностей і прав людини та її буття (або, в поняттях філософії — «збереження ідентичності людини») [1].

У сучасній філософсько-антропологічній літературі переважно аналізується право в цілому, а спеціальних філософсько-антропологічних досліджень, присвячених застосуванню антропологічного підходу галузевими юридичними науками, майже немає.

Цікавим уявляється зауваження відомого російського цивіліста І. О. Покровського, який наприкінці ХІХ — початку ХХ ст. зауважував, що цей період знаменується в історії цивільного правознавства пошуками «втраченої ідеї права», цього «справедливого» чи «правильного» права та ін. Ці пошуки, у свою чергу, призвели не до чого іншого, як до відродження того, що здавалося похованим назавжди — до відродження природного права. Заговорили про «природу речей» у соціальних відносинах, про «незмінні моральні цінності» та ін. ХІХ ст., вмираючи, повернулося до тих ідей, які воно чуло у своєму ранньому дитинстві, але які воно потім так

ретельно намагалося заглушити в собі протягом всього свого життя [2].

Переосмислення світоглядних засад права відобразилося на сучасному законодавстві.

Вищими соціальними цінностями в Україні визнано людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку (ст. 3 Конституції України) [3].

Конституція України заклала принципово нові підвалини для розвитку і зміцнення суверенної і незалежної, демократичної, соціальної, правової держави. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

У суспільства немає майбутнього, якщо воно не поважає права і свободи особистості, їх забезпечення — необхідний атрибут будь-якої держави [4]. Жодна держава світу не може сьогодні обійти питання захисту прав людини і громадянина під час вирішення як внутрішніх, так і глобальних проблем людства. Саме це положення визнано головним напрямком турботи і діяльності сучасного міжнародного співтовариства.

Конституція України віддала належне концепції природних прав людини, закріпивши права громадян України на життя, честь, гідність, свободу, особисту недоторканність тощо. Тим самим положення Конституції засвідчують намагання Української держави відійти

від зверхніх поглядів на людину як на гвинтик державного механізму та права людини, що були притаманні соціальній практиці СРСР, і визнати верховенство загальнолюдських цінностей, якими є й права людини.

Зрозуміло, що така суспільна переоцінка соціальних пріоритетів знайшла відображення і в галузевому законодавстві, стала стержнем його реформування. Будь-яка норма права повинна бути пронизана духом всебічного захисту прав та охоронюваних законом інтересів особи.

У сучасній Україні одним із найяскравіших показників радикальності реформування її правової системи стало прийняття Цивільного кодексу (далі — ЦК України) [5]. Це проявилось, зокрема, у тому, що він — вперше в українській історії — надав «природним» (антропним, загальносоціальним, позадержавним) правам і свободам людини безпосередньо юридичного значення, визнав їх напрямку діючим джерелом суб'єктивних юридичних прав і обов'язків у певних суспільних відносинах. Держава офіційно санкціонувала власне природне праворозуміння, поставила цивільно-юридичне регулювання на службу невідчужуваним правам і свободам людини. Одним з найвагоміших його здобутків на цьому шляху стала розробка книги 2 «Особисті немайнові права фізичних осіб», в якій вперше віднайшло своє місце широке правове регулювання та захист особистої немайнової сфери людини.

Природно-правовий вимір ЦК України проявляється в такому. Нагадаємо насамперед зміст ст. 1 ЦК: «Цивільним законодавством регулюються особисті немайнові та майнові відносини (цивільні відносини), засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників. До майнових відносин, заснованих на адміністративному або іншому владному підпорядкуванні однієї сторони другій стороні, а також до податкових, бюджетних відносин цивільне законодавство не застосовується, якщо інше не встановлено законом».

Отже, «кваліфікаційними» ознаками тих суспільних відносин, що їх бере під свій захист ЦК, причому ознаками, які виникають й існують незалежно від держави, об'єктивно щодо неї, є: юридична (тобто — як далі аргументуватимемо — формальна) рівність учасників особистих відносин; їхнє вільне волевиявлення (вільне — як нижче знову ж буде доводитись — з формальної сторони, у формальному аспекті); майнова самостійність цих суб'єктів.

Надання державного захисту означеним суспільним відносинам видається переконливим проявом кардинальної гуманізації цивільно-юридичного регулювання в Україні. Адже у такий спосіб держава підтримує, стимулює й охороняє такі загальнолюдські цінності, як: гідність (самоцінність) кожного, неодмінним складником визнання якої є повага до власного вибору людиною своєї поведінки, тобто повага до її свободи; справедливість у стосунках учасників суспільного життя, фундаментальною ознакою (критерієм, показником) якої є формальна рівність останніх; добровільна особиста активність, ініціативність людини у взаєминах із іншими суб'єктами.

Отже, ст. 1 ЦК України, яка слугує нормативною основою, маяком державного захисту приватних прав фізичної особи (та й інших учасників суспільного життя), насправді є виразником «уособленням» гуманістичної філософії прав і свобод людини.

Стаття 270 ЦК України закріплює орієнтовний перелік особистих немайнових прав. Насамперед, до переліку включені особисті немайнові права, які передбачені в Конституції України, зокрема право на життя (ст. 27 Конституції України), право на охорону здоров'я (ст. 49 Конституції України), право на безпечне для життя і здоров'я довкілля (ст. 50 Конституції України), право на свободу та особисту недоторканність (ст. 29 Конституції України), право на недоторканність особистого і сімейного життя (ст. 32 Конституції України), право на повагу до гідності та честі (ст. 28 Конституції України), право на таємницю листування, телефонних роз-

мов, телеграфної та іншої кореспонденції (ст. 31 Конституції України), право на недоторканність житла (ст. 30 Конституції України), право на вільний вибір місця проживання та на свободу пересування (ст. 33 Конституції України), право на свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості (ст. 54 Конституції України). Однак даний перелік не є вичерпним, тому він може бути доповнений, як у самій Конституції України, так і нормами ЦК та інших актів цивільного законодавства.

Зрозуміло, що передбачити повний перелік особистих немайнових прав фізичної особи в законодавчих актах є справою нереальною. Тому ЦК України встановлює можливість поширювального тлумачення норм ЦК щодо особистих немайнових прав фізичної особи, незважаючи на те, чи закріплені вони в законі, чи ні. При цьому за основу має братись те, чи відповідає дане особисте немайнове право вимогам, які висуваються щодо даного виду цивільних прав, що передбачено у ст. 269 ЦК. Таким чином, Цивільний кодекс України фактично відмовляється від теорії «дарованих» прав, які надані особі доброю волею держави чи законодавця, і визнає їхній природний характер.

Таким чином, є підстави констатувати, що ЦК України демонструє відхід від жорсткої легістсько-позитивістської інтерпретації предмета цивільно-юридичного регулювання «за рахунок» використання природного праворозуміння. І у цьому можна вбачати вагоме досягнення даного закону.

Окремо слід наголосити на тому, що зазначена особливість ЦК України забезпечена також у низці його статей щодо понять антрополого-правового характеру, а також втіленням деяких положень загальної теорії прав людини. Наприклад, закріплення у ст. 271 дефініції загального поняття особистого немайнового права як можливості людини вільно, за власним розсудом, обирати свою поведінку; у ст. 269 положення про те, що такі права виникають у неї насамперед від народження, існують позитивно («довічно») і не можуть бути

скасовані. І це, безперечно, у цілому підвищило рівень наукової обґрунтованості цього фундаментального законодавчого акта.

Проникнення природно-правових засад у ЦК України можна вбачати й у тому, що, визначаючи носіїв цивільних прав і обов'язків, він використовує терміно-поняття «людина» (ст. 24). Тут знайшла прояв неодноразово згадувана сучасна тенденція, так би мовити, антропологізації правової ідеології, котра внаслідок цього змістовно гуманізується.

Показовим є, мабуть, і те, що у ст. 1 ЦК України мовиться не про суб'єктів права, а про «учасників» відносин, а такими учасниками люди стають не стільки тому, що до цього їх спрямувала держава, скільки в силу об'єктивних — природничих (біотичних, психофізіологічних та інших) і загальносоціальних — закономірностей їх існування й розвитку. У цьому терміновживанні теж можна констатувати впровадження природного праворозуміння у «позитивну» цивілістику.

Для зручності правозастосування зазначені особисті немайнові права класифікують залежно від їх цільового призначення на: а) особисті немайнові права, що забезпечують природне існування фізичної особи (глава 21 ЦК України); б) особисті немайнові права, що забезпечують соціальне буття фізичної особи (глава 22 ЦК України) [6].

У юридичній літературі існують й інші погляди щодо класифікації особистих немайнових прав. Відповідно до однієї з них особисті немайнові права громадян можна розділити на дві великі сфери — інститут недоторканності особи та інститут недоторканності особистого життя громадян з додаванням до них ще деяких правомочностей особистого характеру [7].

Під правом недоторканності особи необхідно розуміти гарантовану державою особисту безпеку і свободу людини, що полягає в недопущенні, припиненні і караності. За посягання на життя, здоров'я, тілесну недоторканність і повну свободу (фізична недоторканність); честь, гідність, моральну свобо-

ду (моральна недоторканність); психіку (психічна недоторканність); індивідуальну свободу людини, що виражається в можливості розпоряджатися собою і на свій розсуд визначати місце свого перебування (особиста безпека).

Моральність як найширше поняття, як ідея відповідності добру і справедливості не визначає конкретного правила поведінки, її приписи виражені у більш загальній формі, але вона формує тип поведінки, що має відповідати найвищим людським чеснотам, ідеалам людської свідомості, а отже стає принципом цивільного права, бо є тим «робочим механізмом», за допомогою якого, за висловом професора Н.С.Кузнецової, визначаються межі можливої та належної поведінки учасників цивільно-правових відносин [8]. Використовуючи цей «робочий механізм», законодавець конкретизує моральні ідеї в категоріях прав та обов'язків, тобто формулює моделі цивільно-правових норм.

Друга велика сфера особистих прав і свобод — це недоторканність особистого життя громадянина. Це — сфера сімейних, побутових і інтимних відносин, що не підлягають безпосередньому контролю з боку держави, суспільства, інших осіб.

Між суб'єктами особистих немайнових відносин відсутні відносини влади і підпорядкованості, вони юридично незалежні та не підлеглі один одному. Вони самі вирішують питання, повідомляти чи ні відомості про своє приватне життя чи зберігати його в таємниці, змінити своє ім'я або не робити цього, погодитись на запропонований метод лікування чи ні. Усі немайнові права об'єднуються тим, що вони служать визнанню за особистістю її моральної цінності [9].

Управомоченим суб'єктом цивільного немайнового права виступає фізична особа, а зобов'язаними суб'єктами — всі можливі суб'єкти цивільного права в абсолютних відносинах (громадяни, юридичні особи, Україна, суб'єкти України) або окремий суб'єкт цивільного права у відносних відносинах.

Особисті немайнові права у сімейному праві (виховання дітей, спільне

розв'язання питань життя сім'ї тощо) посідають істотне місце (хоча існує точка зору, що основу предмета галузі сімейного права становлять відносини немайнові, а особисті немайнові відносини відіграють у ньому другорядну роль). Їхньою особливістю є те, що вони виникають тільки між громадянами. Сімейні правовідносини немайнового характеру виникають з обставин, передбачених Сімейним кодексом (шлюб, спорідненість, усиновлення та ін) і зареєстрованих у встановленому порядку.

До немайнових трудових прав належать право на об'єднання в професійні спілки, право на публічне визнання заслуг, право на запис у трудову книжку про винаходи, що використовуються, тощо. Ці права виникають у процесі трудової діяльності і регулюються трудовим законодавством.

Враховуючи усе вище наведене, слід зробити такий висновок. Сприймавши певною мірою природно-правову доктрину, ЦК України забезпечив входження невідчужуваних антропо-соціальних прав людини в українське цивільне законодавство і тим самим підніс на якісно вищий рівень їх державну охорону й захист. З огляду на це, він став винятковим, унікальним галузевим законодавчим актом Української держави.

Втіливши певні здобутки загально-теоретичного праводержавознавства, зокрема загальної теорії людських природних прав, ЦК України слугує певним імпульсом для її подальшого розвитку. Адже цей кодекс вміщує чимало своєрідних, нових не тільки для цивілістики, загальноправових положень.

Ключові слова: антропологія права, антропологічний підхід, природне право, цивільне право, особисті немайнові права.

Досліджено сприйняття природно-правової доктрини ЦК України, що забезпечило входження невідчужуваних антропо-соціальних прав людини у вітчизняне цивільне законодавство, піднесло на якісно вищий рівень їх державну охорону й захист.

Исследовано восприятие естественно-правовой доктрины ГК Украины, что обеспечило включение неотъемлемых антропо-социальных прав человека в отечественное гражданское законодательство, подняло на более высокий уровень их государственную охрану и защиту.

The nature-law doctrine of Civil Code of Ukraine is investigated which gave a possibility to include the anthropo-social human rights into the Ukrainian civil legislation. That allows to grow the level of the legal protection of such rights.

Література

1. Пучков О. А. Юридическая антропология и развитие науки о государстве и праве (теоретические основы) : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Олег Александрович Пучков. — Екатеринбург, 2001. — С. 8.

2. Покровский Н. А. Основные проблемы гражданского права / Н. А. Покровский. — М. : Статут, 1998. — С. 120–131.

3. Конституція України : прийнята 26 черв. 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.

4. Анисимов А. Л. Честь, достоинство, деловая репутация: гражданско-правовая защита / А. Л. Анисимов. — М. : Юрист, 1994. — С. 3.

5. Цивільний кодекс України : прийнятий Верховною Радою України 16 січ. 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 40–44. — Ст. 356.

6. Цивільний кодекс України : коментар / за ред. Є. О. Харитонова. — Х. : Одиссей, 2008. — С. 391.

7. Мохов А. Личные неимущественные права и их ограничения в гражданском процессе // Российская юстиция. — 2001. — № 9. — С. 25.

8. Кузнєцова Н. С. Основні завдання Книги першої проекту Цивільного кодексу України // Кодифікація приватного (цивільного) права України. — К. : Укр. центр правничих студій, 2000. — С. 123.

9. Гражданское право : учебник / под ред. Ю. К. Толстого, А. П. Сергеева. — М. : Проспект, 1996. — С. 8.

УДК 340.132

В. Форманюк,

аспірант кафедри теорії держави і права
Національного університету «Одеська юридична академія»

ВИДИ ЛОКАЛЬНИХ НОРМ

У сучасних умовах не втрачає своєї актуальності проблема виділення конкретних видів правових підстав класифікації локальних норм для глибшого розуміння правової природи інституту локальної норми та локального акта, так як формою вираження локальних норм служать локальні нормативні акти.

Наукова новизна статті полягає у визначенні правових підстав класифікації локальних норм.

У юридичній літературі певні аспекти порушеної проблематики висвітлювались у працях Н. В. Козлової,

В. М. Кравчука, Ю. М. Оборотова, О. Ф. Скакун, Г. В. Хникіна, І. С. Шиткіної і інших вчених. Проте цілісне, системне та комплексне дослідження, пов'язане з теоретико-методологічним аналізом даного питання, не проводилось.

Важливе місце в теорії і практиці дії локальних норм належить їхній класифікації. Правових підстав та наукових позицій щодо класифікації локальних норм значна кількість.

Правильність і повнота класифікації залежить, насамперед, від вибору